

Jacek Poniedziałek

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Wydział Nauk Społecznych, Katedra Socjologii, ul. Ks. F. Szrajbera 11, 10-007 Olsztyn; e-mail: jacek.poniedzialek@wp.pl

WYBRANE KONCEPCJE REGIONU W SOCJOLOGII I ETNOGRAFII WYPRACOWANE W OKRESIE II RZECZPOSPOLITEJ

Streszczenie: Celem tego artykułu jest scharakteryzowanie trzech głównych koncepcji regionu, jakie pojawiły się w okresie II Rzeczypospolitej. Po pierwsze, opisana zostanie etnograficzna koncepcja regionu Kazimierza Moszyńskiego, w której autor charakteryzuje region przez opis jego wyróżników związanych z kulturą materialną. Józef Obrębski, uczeń Moszyńskiego, biorąc za podstawę etnograficzną koncepcję regionu, dodaje do niej ideę powstawania regionu w kontakcie członków grupy regionalnej z Innym. Józef Chałasiński, autor trzeciej koncepcji, podzielając pogląd Obrębskiego, dodaje, że w kontakcie z Innym rozwija się najważniejszy czynnik budowania regionu, mianowicie tożsamość regionalna. Prezentowany artykuł pogłębia wiedzę na temat teoretycznych tradycji socjologii regionu w Polsce.

Słowa kluczowe: Kazimierz Moszyński, Józef Obrębski, Józef Chałasiński, socjologia regionu, historia polskiej socjologii.

SELECTED CONCEPTS OF REGION IN SOCIOLOGY AND ETHNOGRAPHY DEVELOPED IN THE SECOND REPUBLIC OF POLAND

Abstract: The aim of this paper is to characterize three main concepts of region developed in the period of the 2nd Republic. First of all, the Author describes the ethnographic concept of region, created by Kazimierz Moszyński. He focuses on tangible differentiators of region. Józef Obrębski, who is Moszyński's disciple, takes as a basis the ethnographic concept of region and adds to it the idea that a region is formed in contact between members of a regional group with the Other. Józef Chałasiński, the author of the third concept, shares Obrębski's view and adds that it is in contact with the Other that is developed the most important factor in the region-building process, namely regional identity. The paper offers information on the theoretical tradition of sociology of region in today's Poland.

Keywords: Kazimierz Moszyński, Józef Obrębski, Józef Chałasiński, sociology of region, history of Polish sociology.

Socjologia regionu długi czas pozostawała w cieniu socjologii narodu i tej subdyscypliny, która zajmowała się społecznościami lokalnymi. Od jakiegoś już czasu stara się wybić na naukową niepodległość, wypracowując własne teorie, budując autonomiczny aparat pojęciowy, wreszcie realizując badania empiryczne. Rozkwit badań nad regionami, z którym mamy do czynienia w Europie Zachodniej, sprawia, że wielu badaczy przejmuje koncepcje teoretyczne tam

powstałe, mniej lub bardziej udanie przenosi je na polski grunt. Uczeni wykorzystują również często rodzimą koncepcję regionu jako „ojczyzny prywatnej”, wypracowaną przez Stanisława Ossowskiego. Jednak gdy socjologia regionu konstytuuje się jako samodzielna subdyscyplina, warto budując jej samoświadomość, spojrzeć w przeszłość, zastanowić się, jakie koncepcje legły u jej podstaw w Polsce. Uchronić to może badaczy od naukowego sprzedawania starego wina w nowych bukłakach lub bezkrytycznego kopiowania perspektyw zachodnich.

Celem tego artykułu jest scharakteryzowanie trzech koncepcji regionu, które powstały w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym. Są to idee Kazimierza Moszyńskiego, Józefa Obrębskiego i Józefa Chałasińskiego. Wybór tych właśnie postaci podyktowany jest tym, że są oni wybitnymi przedstawicielami swoich dyscyplin, w wypracowywanych przez siebie koncepcjach łączą oryginalny dorobek wczesnego polskiego ludoznawstwa z najważniejszymi teoriami socjologicznymi, antropologicznymi i etnograficznymi funkcjonującymi za ich życia w naukowym świecie. Wypracowane koncepcje stanowią przykład tego, co można nazwać polską szkołą etnologizującej socjologii (lub też socjologizującej etnografii), w której etnografowie i socjologowie w centrum swoich zainteresowań stawiali kulturę, jako podstawę funkcjonowania narodu i tożsamości jego członków, a także związki wiejskiej kultury ludowej z procesami kształtowania się i trwania narodów. W moim mniemaniu wybrane postaci i ich koncepcje są reprezentatywne dla stanu ówczesnego pola intelektualnego i debat naukowych toczących się w ramach wskazanych dyscyplin. Ukazują także związki polskiej socjologii i etnografii z dominującymi trendami intelektualnymi na świecie. Omawiane koncepcje wykazywały się również znaczną wartością heurystyczną, zostały przetestowane w badaniach empirycznych, stanowiły fundament badań regionów po zakończeniu II wojny światowej, przyczyniając się do rozwoju współczesnej socjologii, a także etnografii regionu. Mimo że trzej uczeni podporządkowywali problematykę regionalną studiom nad narodem, ich propozycje były nowatorskie także dla socjologii regionu. W pierwszej części tekstu zarysuję wczesne zainteresowanie regionami w Polsce, następnie scharakteryzuję piśmiennictwo trzech wskazanych uczonych poświęcone temu zagadnieniu, by w zakończeniu przedstawić ich wpływ na powojenne koncepcje regionów.

Wczesne zainteresowanie regionem

Etymologia słowa „region” wiąże je z łacińskimi *rex* (król), *regio* (królestwo) i *rego* (rządzić) (Koter 1993, s. 49). Dalsze znaczenia to: kierunek lub linia, granica lub linia graniczna, a także przestrzeń czy krajobraz (Schrijver 2006, s. 21). Region oznaczał również tyle co droga, gościniec, szlak, wreszcie część miasta, dzielnica i okolica. W najszerszym znaczeniu opisywany tu rzeczownik w wersji *regio vivorium* odnosi się do „świata ludzi żyjących” (Aleksandrowicz 1993, s. 42). Słowo *regio* we wskazanych wyżej znaczeniach odwołuje się do łacińskiego czasownika *regere*, który oznacza rządzić, administrować, kierować (Tomaszewski 2007, s. 13). Zarówno w odmianie rzeczownikowej, jak i czasownikowej termin ów był „znany w rzymskim prawie i literaturze, pisał o nim

Sextus Aurelius Victor, rzekomy autor *Origo Gentis Romanae* z IV wieku p.n.e. Pojawił się ten termin również w średniowiecznym prawie kanonicznym, np. w zasadzie z okresu Reformacji i walk religijnych: *cuius regio, eius religio* (*regio* w znaczeniu *rząd, władza*)” (Damrosz 1987, s. 148).

Wycinek przestrzeni, zbiorowość terytorialna czy też jakiś typ jurysdykcji rozciągający się nad tą przestrzenią oraz dotyczący tej zbiorowości – te pierwotne i zasadnicze elementy znaczeniowe pojęcia regionu zachowały się w wielu językach europejskich, które zapożyczyły to słowo z łaciny bądź pod wpływem łaciny nadały nowe znaczenie starszym określeniom. W języku polskim od dawna istniało synonimiczne pojęcie „kraj”. Kwirynd Handke podaje, że wyraz *region* wraz z pochodnymi (chodzi tu zwłaszcza o przymiotnik regionalny) „nie są nowymi nabytkami polskiego słownictwa, ale też nie należą do jego najstarszej warstwy. Nie wymienia ich *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego (Lwów 1859), a *Słownik języka polskiego* Maurycego Orgelbranda, tzw. wileński (Wilno 1661), podaje jedynie: „*region* (z łac.) wielka przestrzeń na ziemi, w powietrzu lub na niebie” (Handke 1993, s. 108). Jak podkreśla badaczka, w języku polskim dominującą pozycję długo zajmowało określenie „prowincja” wraz z przymiotnikiem „prowincjonalny”, „tylko w części synonimiczne wobec pojęcia *region* oraz określeń z przymiotnikiem *regionalny*. Zresztą spośród znaczeń odpowiadających łacińskiemu *regio, regionis*, mianowicie: 1) kierunek, linia położenie; 2) linia graniczna, granica, szczególnie linia zakreślona przez *augura* na niebie; 3) strona świata; 4) obszar, zakres, okolica, kraina, powiat, dzielnica miejska – język polski daje pierwszeństwo tym ostatnim, w znacznej mierze je uogólniając, a w potocznych użyciach sprowadzając do mało sprecyzowanych: *jakiś obszar* oraz *część całości*” (Handke 1993, s. 108). W polskich opracowaniach encyklopedycznych „hasło *region* i pochodne zaczynają pojawiać się dopiero na przełomie XIX i XX w.” (Damrosz 2007, s. 80). Współczesne wycucie językowe pozostaje dość bliskie łacińskiej tradycji, jak wyraźnie na to wskazuje Mariusz Kulesza. „[R]egion jest pojęciem przestrzennym, odnoszącym się do konkretnego wydzielonego terytorium, które z racji względnej jednorodności charakteryzujących go cech oraz ich powiązań odróżnia się od innych otaczających go obszarów” (Kulesza 2014, s. 27). Region nie tylko jest zlokalizowany w przestrzeni, lecz także osadzony w konkretnym czasie, funkcjonuje w pewnym kontekście społecznym i kulturowym (Sobczyński 2014, s. 55). Można zatem przyjąć za Markiem Koterem, że regiony kształtowane są przez czynniki fizyczno-geograficzne, osadniczo-komunikacyjne i gospodarcze, a także przez uwarunkowania historyczne, kulturowe oraz etniczne (Koter 1995, s. 10). Współczesne rozumienie regionu przechowało podstawowe składniki pierwotnej denotacji, są to: „przestrzeń, zbiorowość, ustalone stosunki władzy” (Kubiak 2007, s. 78).

W Polsce już na przełomie XVIII i XIX w. region zaczął stanowić przedmiot zainteresowania ówczesnych uczonych, którzy używali innych kategorii opisu do jego charakterystyk, najczęściej były to: w wymiarze przestrzennym – prowincja; w odniesieniu do wymiaru społeczno-kulturowego – lud i kultura ludowa. W związku z utratą niepodległości część elit I Rzeczypospolitej żywiła przekonanie, że obok zbrojnej walki o własne państwo i polską kulturę należy zwrócić się

„także w stronę ochrony naszego dziedzictwa narodowego i regionalno-ludowego, [przez] stymulowanie twórczości naukowej i artystycznej oraz szeroko pojętej działalności kulturalnej i społeczno-patriotycznej” (Damrosz 2007, s. 113). Zainteresowanie kulturą ludową w okresie spóźnionego polskiego Oświecenia, jej treściowym i terytorialnym zróżnicowaniem, wiąże się z filozofią dziejów Stanisława Staszica i Hugona Kołłątaja. Za początek naukowego oglądu zróżnicowanej regionalnie kultury ludowej uznać można „list Hugona Kołłątaja do księgarza i wydawcy krakowskiego Jana Maja z 1802 r., zawierający projekt opisu stanu kultury ludowej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej” (Jasiewicz 2006, s. 65). Kołłątaj pisał, że „trzeba nam poznać obyczaje pospółstwa we wszystkich prowincjach, województwach i powiatach” (cyt. za: Damrosz 2007, s. 113). Kulturę ludową w różnych regionalnych odmianach interpretowano jako właściwości chłopstwa, traktowano ją też jako ważny rezerwuuar wartości tradycyjnych, narodowych, czysto polskich, bo wyrastających z naturalnej rodzimości.

W owym czasie pod wpływem romantycznej filozofii natury podjęto rozważania nad narodem i narodowością w kontekście możliwości ich trwania mimo braku państwa polskiego. Już wówczas twierdzono, że naród nie ogranicza się tylko do polskiej szlachty, jego integralną częścią jest lud żyjący w różnych prowincjach. Warto by wspomnieć tu o pracach Franciszka Salezego Jezierskiego oraz Maurycego Mochnackiego (Jasiewicz 2006, s. 65). W kontekście poruszanej tu problematyki warto wzmianki jest dzieło Zoriana Dołęgi-Chodakowskiego *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem* z 1818 r., w którym autor to co ludowe, zróżnicowane regionalnie, utożsamia z tym co narodowe. Wspomnieć należy także o tekście Łukasza Gołębiowskiego *Lud polski, jego zwyczaje, zabobony*, w którym ten opisał ludową kulturę chłopską, dzieląc ją na komponenty etniczne, te zaś wewnątrznie na grupy etnograficzne. Kultura ludowa traktowana była przez autora jak nierozwinięta wersja kultury narodowej, lud zaś jak niedojrzały naród. Stwierdzał on, że każda regionalna odmienność na oddzielne „zasługuje opisanie, z przydaniem różnicy, gdzieby jeszcze jaka zachodziła” (Gołębiowski 1830, s. 1). Nie bez znaczenia były również prace Wincentego Pola oraz „seria ponad osiemdziesięciu monografii regionalnych *Lud* Oskara Kolberga (wydawana od 1865 roku), *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza (1901–1911), *Encyklopedia powszechna* [Maurycego] Orgelbranda, a przede wszystkim *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich* (1880–1914)” (Chudziński 2013, s. 14).

Przedmiotem dociekań wczesnej etnografii były z reguły „społeczności zamieszkujące w wybranej jednostce osadniczej (będącej wsią, miasteczkiem czy miastem) bądź też obszar delimitowany swoistą odrębnością geograficzno-kulturową czy wyznaczony istniejącymi granicami administracyjnymi odnoszącymi się do mniejszych jednostek przestrzennych, jak np.: województwo, starostwo, powiat, gubernia, dystrykt itp.” (Ciechocińska 1976, s. 197). Dziewiętnastowieczna etnografia nacechowana nacjonalistyczną perspektywą widzenia regionów jako wariacji kultury narodowej, wraz ze swoimi koncepcjami czerpiącymi z romantycznej filozofii, charakteryzująca się dominacją kolekcjonerskiego opisu nad rzetelną analizą naukową, stanowiła punkt wyjścia późniejszych badań regionów.

Zainteresowanie problematyką regionalną było pochodną zainteresowania narodem i jego kulturą oraz pytaniem, jak możliwe jest ich trwanie w przypadku braku państwowości. W tym ujęciu regiony to charakterystyczne dla jakiegoś obszaru wspólnoty kultury i obyczaju, będące elementem składowym szerszej zbiorowości etnicznej i kulturowej, jaką jest naród (Burszta 1983, s. 48). Przełom XIX i XX w. przyczynił się do wzbogacenia naiwnego, kolekcjonerskiego ludoznawstwa o refleksję teoretyczną, którą rozwijano wówczas na świecie w obrębie socjologii i antropologii. We wczesnej polskiej socjologii wyżej wskazaną tematyką zajmowano się w perspektywie comtyzmu, durkheimizmu, ewolucjonizmu czy marksizmu (Bystroń 1916, s. 33–48). Warto w kontekście poruszanej tu problematyki przywołać nazwisko uważanego za pierwszego socjologa, składającego się ku socjologicznemu pozytywizmowi, Józefa Supińskiego, uczonego związanego z Poznaniem, a także Uniwersytetem we Lwowie. Zdaniem Joanny Kurczewskiej wskazać należałoby również na nawiązującego do marksizmu Bolesława Limanowskiego czy organicystę i ewolucjonistę związanego z paryskim Międzynarodowym Instytutem Socjologicznym, a wykształconego na Uniwersytecie w Petersburgu, Zbigniewa Balickiego, a także durkheimistę Stefana Czarnowskiego, socjologa wykształconego w Lipsku, później związanego z socjologią francuską oraz Uniwersytetem Warszawskim (Kurczewska 1979, s. 5).

Także etnografia polska na przełomie XIX i XX w. znajdowała się w stadium intensywnego rozwoju. Posiłowano się badaniami wspomnianych wcześniej ludoznawców, adaptując do własnych celów badawczych koncepcje czołowych wówczas antropologów, takich jak: Maksym Kowalewski, Edward B. Taylor, Lewis H. Morgan, James G. Frazer czy John Lubbock. Echa twórczości wzmiankowanych uczonych odnaleźć można u Ludwika Krzywickiego, wykształconego na uniwersytetach niemieckich i szwajcarskich, wykładającego w Warszawie znawcy marksizmu, w jego *Ludach. Zarysie antropologii etnicznej* (1893), czy też w *Ludzie. Rysie ludoznawstwa polskiego* (1904) autorstwa Jana Karłowicza, etnografa zdobywającego wiedzę na uczelniach w Moskwie, Wilnie, Berlinie, Paryżu i Heidelbergu, który później wykładał etnografię w Warszawie. Trzeba tu jeszcze wspomnieć o pracach Stanisława Cieszewskiego, językoznawcy i etnografa studiującego w Zagrzebiu, Lipsku i Berlinie, kierującego tuż przed pierwszą wojną światową Katedrą Etnologii na Uniwersytecie we Lwowie, czy związanego z tą samą jednostką Jana Czekanowskiego, który studiował w Zurychu pod okiem klasyka antropologii Rudolfa Martina (Jasiewicz 2006, s. 67). Wskazani socjologowie i etnografowie zajmujący się problematyką etniczności, narodu czy kultury ludowej w dużej mierze przygotowali grunt pod rozwój tych dyscyplin w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Łącząc wiedzę i doświadczenia dziewiętnastowiecznych etnografów i ludoznawców z perspektywami teoretycznymi nauk społecznych, rozwijanymi w światowej nauce, wypracowali znaczny dorobek, z którego korzystali późniejsi badacze. Ich twórczość stanowi ważny etap rozwoju polskiej regionalistyki socjologicznej.

Region kulturowy w ewolucjonizmie krytycznym Kazimierza Moszyńskiego

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zainteresowanie kulturami ludowymi, ich regionalnym zróżnicowaniem oraz nierozzerwalnym związkiem z kulturą narodu nie tylko się utrzymało, ale znacznie zintensyfikowało. Nie ulega również wątpliwości, że dla studiów nad regionem ważne były prace ekonomistów i historyków, takich jak Tadeusz Korzon, Wincenty Styś czy Franciszek Bujak (Ciechocińska 1976, s. 197). Niemniej jednak pierwszym, który przeciwstawił romantycznej ludomani wczesnej etnografii polskiej spójną teoretycznie i podbudowaną empirycznie koncepcję grup i kultur ludowo-regionalnych, był Kazimierz Moszyński (1887–1959), wybitny sławista, etnolog i etnograf. W latach 1906–1909 studiował biologię w Bernie i Fryburgu, gdzie zapoznał się ze zdobywającą wówczas popularność w przyrodznawstwie, a także naukach społecznych, teorią ewolucji. Ewolucjonizm, choć w autorskim wydaniu, będzie miał znaczący wpływ na wypracowywane przez uczonego koncepcje naukowe. Po porzuceniu studiów przyrodniczych wrócił do Polski, gdzie w latach 1909–1910 studiował pod kierunkiem Józefa Mehoffera na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Tam też pod wpływem autorów i dzieł związanych z Młodą Polską, zwłaszcza Stanisława Wyspiańskiego, zainteresował się prehistorią ludów słowiańskich. Zamierzał napisać dramat o tematyce historycznej, poświęcony zmaganiom pogańskich Słowian z zachodnim chrześcijaństwem. Szukając inspiracji i materiałów do mającego powstać utworu literackiego, zaczął studiować dzieła Staszica, Kołłątaja, Gołębiowskiego i Kolberga. Interesował się współczesną mu kulturą ludności chłopskiej. W latach 1910–1914 pracował jako nauczyciel domowy w dworach ziemian na Ukrainie, Białorusi i Żmudzi i realizował pierwsze badania etnograficzne. W tym też okresie postanowił porzucić plany działalności literackiej, by poświęcić się pracy naukowej w zakresie etnografii i sławistyki. W trakcie realizacji badań intensywnie zgłębiał lektury z zakresu filozofii, językoznawstwa, archeologii, etnologii oraz socjologii. Zapoznał się z filozoficznymi ideami Henri Bergsona, ewolucjonistycznymi koncepcjami antropologów Lewisa H. Morgana i Edwarda B. Tylora czy dyfuzjonizmem i historyzmem Franza Boasa. Nieobcy był mu również dzięki lekturze tekstów Stefana Czarnowskiego durkheimowski socjologizm. Dogłębnie poznał także funkcjonalizm Bronisława Malinowskiego (Posern-Zieliński 1971, s. 114). W swojej perspektywie teoretycznej twórczo wykorzystywał wątki tych jakże różnych koncepcji naukowych, łącząc rodzimą twórczość wczesnych ludoznawców z teoretycznymi dokonaniami znaczących wówczas teoretyków i badaczy z zakresu nauk społecznych. Pierwszy okres działalności podsumował publikacją zatytułowaną *Obrzędy, wiara i opowieści ludu z okolic Brzeżan* (1914).

W dwudziestoleciu międzywojennym prowadził liczne badania empiryczne, m.in. badania terenowe w ponad stu wsiach na ziemiach etnicznie polskich, a także na terenach zamieszkałych przez niepolskich obywateli II Rzeczypospolitej, głównie na białoruskim Polesiu i zachodniej Ukrainie. W trakcie ekspedycji naukowych dotarł do zbiorowości zamieszkujących obszary Bułgarii i Jugosławii. Wyniki badań opublikował w wydanych w 1925 r. *Badaniach nad pochodzeniem*

i pierwotną kulturę Słowian, a także w ukazującej się w latach 1929–1939 serii zatytułowanej *Kultura ludowa Słowian*. Jest również autorem *Atlasu kultury ludowej w Polsce* (1934), pierwszego syntetycznego i kompleksowego opracowania tej problematyki. W latach 1924–1926 w Towarzystwie Naukowym Warszawskim kierował Oddziałem Etnologii Słowiańskiej. Na Uniwersytecie Jagiellońskim stał na czele Katedry Etnografii (lata 1930–1935 i 1945–1949), na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie zaś zarządzał Katedrą Etnologii i Etnografii. Po drugiej wojnie światowej pracował w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN. Był członkiem PAU (od 1932 r.), PAN (od 1952 r.), kierował również w latach 1945–1953 pracami Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Założył i prowadził od 1929 r. wspólnie z Kazimierzem Nitschem periodyk *Lud Słowiański*. Wielu jego uczniów, w tym Józef Obrębski, to znamienici przedstawiciele etnografii i etnologii. Zmarł 30 marca 1959 r. (Gładysz 1960).

Z pewnością zaliczyć można Moszyńskiego do tradycji neoewolucjonistycznej, on sam zaś, odrzucając ortodoksyjną jej odmianę, nazywał swoje podejście ewolucjonizmem krytycznym. Wprawdzie nie wypracował jakiegoś zwartego systemu teoretycznego, raczej pewien uporządkowany zbiór nastawień, poglądów teoriopoznawczych i dyrektyw metodologicznych, to jednak podobnie jak twórcy ewolucjonistycznych systemów teoretycznych skłaniał się ku „rekonstrukcji zasadniczego zrębu rozwoju kultury w jej aspekcie globalnym” (Posern-Zieliński 1971, s. 114). Prawidłowości rozwoju kultury odnosił do konkretnych narodowych i regionalnych kontekstów, próbując uchwycić to co uniwersalne, jak również swoiste i unikalne. Obu prawidłowości poszukiwał, badając konkretne, ułożone przestrzennie konfiguracje kultury ludowo-regionalnej. Nie podważając całkowicie doniosłości heurystycznej ewolucjonizmu, wprowadził do niego daleko idące korekty, krytykując przede wszystkim ewolucjonistyczną ideę jednoczynnikowego i mechanicznego rozwoju, z jej stadialnością i eksponowaniem prymarnych wobec innych, endogennych czynników rozwoju społeczno-kulturowego (Moszyński 1948, s. 4–5).

Ewolucja kultury u Moszyńskiego to dynamiczny jej rozwój od form pierwotnych do form złożonych, postęp zaś to taki stan ewoluującej kultury, który zapewni ludziom lepszą egzystencję. Badacz stronił jednak od hierarchizowania i wartościowania ewoluujących konkretnych bytów kulturowych, takich jak występujące ówczesznie narody. Taką ewoluującą formą kulturową może być kultura ludowa, która jak większość zjawisk na świecie przybiera kształt konfiguracji przestrzenno-czasowej, natomiast jej zróżnicowane przestrzennie i treściowo odmiany, mieszczące się w większej kulturowej całości, zasadnie można nazwać kulturami regionalnymi. Uznając względną stadialność rozwoju kultur, stwierdzał, że istnieje wiele możliwych jego kierunków, źródła zmian zaś tkwią przede wszystkim w czynnikach społecznych. Przy czym zwracał uwagę na konieczność uwzględnienia istotnych warunków przyrodniczych, w jakich ewoluuje kultura ludowa w jej regionalnym zróżnicowaniu. Wskazywał również na świadomość ludzką, która przejawiając się w intencjonalnych działaniach, może nadawać kulturze jej kształt. Człowiek poddany procesom ewolucji jest również podmiotem dziejów, jego świadomość i zbiorowa aktywność nakierowana na innych nada-

ją ewolucji społecznej i kulturowej kształt oraz współdecydują o jej kierunku. Ewolucja kultury, w tym ludowo-regionalnej, dodatkowo warunkowana jest wieloma czynnikami. Treści jakiejś kultury regionalnej, transmitowane międzypokoleniowo, sankcjonowane lokalnymi zwyczajami, mogą w efekcie międzyregionalnych kontaktów kulturowych ulec upowszechnieniu. Upowszechniona i umasowiona forma kultury regionalnej (ludowej) może w wyniku ewolucji przekształcić się w bardziej złożone stadium kultury, jakim jest naród (Moszyński 1958).

Moszyński stwierdzał, że dyfuzja innowacji ma takie samo znaczenie jako czynnik zmian w odniesieniu do kultur ludowo-regionalnych jak czynniki tkwiące wewnątrz systemów kulturowych, np. uniwersalne cechy ludzkie czy specyficzne środowisko przyrodnicze wymuszające konkretne działania adaptacyjne. Mimo że systemy kulturowe są względnie integralne, w wyniku stykania się z innymi dochodzi do wymiany społecznej i przepływu kulturowego. Kultury ludowe zróżnicowane wewnątrznie są na pozór tylko od innych odgraniczone własną specyfiką. Dyfuzja sprawia, że regionalna specyfika, jak zaznacza Moszyński, jest „czemś zupełnie chwilowym i przemijającym” (Moszyński 1927, s. 168). Kultury są bowiem zjawiskiem procesualnym, poddane oddziaływaniu zewnętrznemu i wewnętrznemu, stale zmieniają swe symboliczne i materialne oblicze.

Regiony kulturowe są swoiste kulturowo, ale przez stykanie się z innymi tworzą przejściowe pasy graniczne, gdzie dochodzi do intensywnego mieszania się kultur ludowo-regionalnych (Moszyński 1937, s. 115). To antycypowana w pewien sposób kategoria pogranicza kulturowego, powszechnie dziś używana w socjologii i nie tylko. Biorąc pod uwagę przejawy kultury regionalno-ludowej zarówno w wymiarze ideacyjnym, jak i materialnym, stwierdzić należy, że wszelkie bariery przepływów kulturowych pomiędzy regionami, „w szczególności granice językowe – nie mówiąc wcale o rasowych[,] niemal wszędzie otworzą się przed nami na roścież. Obcość języka i krwi słabszą stanowią przeszkodę dla przenikania kulturowych wpływów od byle pasma gór, od byle bagnistej puszczy. Prawdziwie ciężko ważyć tylko warunki geograficzne, nieraz co prawda zamaskowane i na pierwsze wejrzenie trudno uchwytnie. Najczęściej one to właśnie powodują tu i ówdzie zgodności w zasięgach wytworów kulturalnych (w ścisłym znaczeniu słowa) z jednej – i gwar czy języków lub ras z drugiej strony” (Moszyński 1929, s. IV).

Region dla Moszyńskiego to przestrzennie zlokalizowana konfiguracja ludowej kultury materialnej i symbolicznej, która wytwarzana jest w procesach adaptacji do zamieszkanego przez jakąś grupę społeczną środowiska geograficzno-przyrodniczego. Na jego kulturowy kształt oddziałuje również przepływ kulturowy, który wytwarza liczne podobieństwa między poszczególnymi odmianami regionalnych kultur ludowych, ale także etnicznych czy narodowych. Regionalne konfiguracje społeczno-przestrzenne kultur ludowych poddane wpływom zewnętrznym absorbują niektóre z napływających obcych elementów kulturowych, asymilują je, włączając do własnego zasobu, bądź odrzucają, gdy te okażą się dysfunkcjonalne. Pomimo tego regionalna kultura ludowa wytwarzana przez człowieka w przyrodniczym otoczeniu powstaje jako lokalna czy regional-

na swoistość. Autor *Kultury ludowej Słowian* postuluje, by iść dalej w badaniach nad regionami kulturowymi niż dziewiętnastowieczni etnografowie, skupiający się głównie na opisie dalekiej przeszłości ludu będącego jakąś nieskażoną formą czystego narodu. Raził go również charakter opisu wczesnego ludoznawstwa, będący w zasadzie kolekcjonerską i niesystematyczną charakterystyką kultury symbolicznej i materialnej. Moszyński wskazywał wagę analizowania genezy poszczególnych kultur ludowo-regionalnych, kładł również nacisk na badanie ich treści i przemian, jakim one podlegają, z określeniem źródeł czynników zmiany oraz kierunków przemian. Podkreślał konieczność metodycznego i ścisłego wykazywania prawidłowości rządzących przemianami kultur ludowych. W badaniach odwoływał się do metody etnogeograficznej, polegającej na badaniu treści kultury ludowej w jej regionalnym zróżnicowaniu oraz „odtworzeniu genezy elementów kulturowych na podstawie analizy konfiguracji zasięgów [artefaktów kulturowych i przejawów kultury symbolicznej – przyp. J.P.] z uwzględnieniem roli środowiska geograficznego oraz czynników historycznych” (Kłodnicki 1994, s. 47).

Prace Moszyńskiego poświęcone regionalnie zróżnicowanej kulturze regionu cechuje zadziwiająca drobiazgowość opisu. Autor szczegółowo notuje i analizuje zjawiska z obszaru kultury materialnej, począwszy od rodzajów mocowania cepów, typologii bron, skończywszy na opisach poszczególnych elementów więźby dachowej. Moszyński stronił od teoretyzowania, choć można wypreparować z jego pism idee o znacznym potencjale teoretycznym, jak choćby przedstawiana tu koncepcja regionu kulturowego. Do niewątpliwych osiągnięć zaliczyć można wskazanie na dynamiczny charakter kształtowania się i funkcjonowania kultury regionalnej, zidentyfikowanie czynników zmian, zarówno tych wewnętrznych, jak i mających źródło na zewnątrz systemów kulturowych. Dodatkowo na uwagę zasługuje wyznaczony kierunek badań, który umożliwił tworzenie map oraz wyznaczanie na nich regionów kulturowych.

Moszyński pomimo wskazywania na świadomość jako ważny czynnik nadający kształt ewolucji społecznej i kulturowej oraz treść jej form zawęził swoje badania do etnograficznych opisów poszczególnych grup narodowych, etnicznych i kulturowych zamieszkujących obszar państwa polskiego, ze szczególnym uwzględnieniem etnogenezy narodu polskiego (Moszyński 1925). Regiony wytaczał na podstawie przestrzennej dyslokacji artefaktów kulturowych z całkowitym pominięciem subiektywnych aspektów zróżnicowania regionalnego kultury, takich jak świadomość czy tożsamość (Moszyński 1936). Wypracowany przez badacza i jego współpracowników podział regionalny uznawano za obiektywnie istniejący, stawiając znak równości pomiędzy kategorią analityczną a rzeczywistością, jaką miał być region kulturowy. Jak zasadnie stwierdza Aleksander Posern-Zieliński, „orientacja ta nie tylko charakteryzowała się dość statycznym i deskryptywnym podejściem, ale traktowała badane przez siebie jednostki (lokalne, regionalne, etniczne, narodowe) w sposób ściśle przedmiotowy, pseudo-obiektywizowany i na domiar akontekstualny” (Posern-Zieliński 1995, s. 298). Pod wpływem koncepcji wypracowanych przez Moszyńskiego pozostawali na wczesnym etapie swojej twórczości Kazimierz Dobrowolski i Adam Fisher.

Region w etnosociologii – Józef Obrębski

Niezwykle ważny nurt refleksji nad regionami w Polsce zapoczątkował Józef Obrębski. Późniejszy etnosociolog urodził się w 1905 r. w Tepiku na ukraińskim Podolu, wychowywał się w Kijowie i w Słominie na Białorusi, następnie w Warszawie. Od wczesnego dzieciństwa mówił po rosyjsku, białorusku i ukraińsku. Ucząc się w warszawskim gimnazjum, zaczął pogłębiać zapoczątkowane w dzieciństwie zainteresowanie kulturą ludów słowiańskich, redagował pismo *Swastyka*. W owym czasie młody Obrębski studiował dzieła dziewiętnastowiecznych ludoznawców, wśród których znaleźli się między innymi wspomniani wcześniej Kołłataj, Pol, Gołębiowski czy Kolberg. Rozpoczął studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie uczęszczał na wykłady z socjologii prowadzone przez Leona Petrażyckiego. Kierując się zainteresowaniami etnologicznymi, przeniósł się na Uniwersytet Jagielloński, na którym w latach 1926–1930 studiował etnografię i filologię słowiańską w Studium Słowiańskim, kierowanym przez Kazimierza Moszyńskiego. Ten zatrudnił Obrębskiego w 1928 r. jako swojego asystenta w Katedrze Etnografii Słowian oraz zaangażował do prac redakcyjnych w wydawanym wraz z Kazimierzem Nitschem *Ludzie Słowiańskim*. Dwukrotnie, w roku 1927 i następnym, odbył wyprawy badawcze na Bałkany, gdzie gromadził dokumentację z zakresu kultury materialnej. Weszła ona potem do pierwszego tomu *Kultury ludowej Słowian* Moszyńskiego. W *Ludzie Słowiańskim* opublikował pracę magisterską, która dotyczyła ludowej kultury materialnej związanej z rolnictwem wschodniej części Półwyspu Bałkańskiego (Engelking 2001, s. 24).

Dzięki stypendium fundacji Rockefellera w latach 1931–1933 odbył pod kierunkiem Bronisława Malinowskiego studia doktoranckie w London School of Economics. W ramach studiów prowadził w macedońskim Poreczu badania terenowe, które zaowocowały doktoratem. W 1934 r. wrócił do Polski, przenosząc na krajowy grunt wykorzystywaną w dalszych badaniach metodę funkcjonalną. Funkcjonalizm Malinowskiego stał się uzupełnieniem jego wiedzy socjologicznej zdobywanej u Petrażyckiego. W tym też czasie czytał prace Floriana Znanieckiego, z którym następnie poznał się osobiście i zaprzyjaźnił. Jego też socjologia humanistyczna i metoda biograficzna będą miały znaczący wpływ na działalność naukową Obrębskiego. Badacz sam siebie zaczął wówczas określać mianem etnosociologa. Uznał bowiem, że w celu lepszego poznania kultur ludowych konieczna jest twórcza fuzja socjologii i etnografii. Józef Chałasiński stwierdził, że próby Obrębskiego łączenia obu dyscyplin zakończyły się sukcesem, reprezentuje on bowiem „kierunek etnologii socjologicznej, zmierzający do socjologicznego pogłębiania problematyki etnologii i etnografii” (Chałasiński 1946, s. 24). Znajomość ze Znanieckim zaowocowała znajomością i przyjaźnią z Chałasińskim, którego prace dotyczące chłopstwa czy problematyki narodowej Obrębski znał i cenił (Winclawski 2006).

W 1936 r. został członkiem Instytutu Badań Narodowościowych, gdzie prowadzi zajęcia w Seminarium Narodowościowym tegoż Instytutu. W tym samym roku prowadził również wykłady z socjologii w Instytucie Pedagogicznym ze Związku

Nauczycielstwa Polskiego oraz w warszawskiej i łódzkiej Wolnej Wszechnicy Polskiej. W tym samym roku został mianowany wicedyrektorem Państwowego Instytutu Kultury Wsi, któremu szefował Józef Chałasiński. W tej nowo utworzonej placówce badawczej kierował pionem badań terenowych. W 1937 r. został członkiem Polskiego Instytutu Socjologicznego oraz wszedł do zespołu, który redagował *Przegląd Socjologiczny*. W czasie niemieckiej okupacji wykładał na tajnych kompletach. W 1942 r. wszedł wraz ze Stanisławem Ossowskim w skład zarządu konspiracyjnego Polskiego Instytutu Socjologicznego. Po wojnie został członkiem PAU (Komisja Socjologii) oraz Towarzystwa Ludoznawczego. W 1945 r. objął Katedrę Etnologii na nowo utworzonym Uniwersytecie Łódzkim. W roku następnym skorzystał z zaproszenia Edwarda E. Evans-Pritcharda i wyjechał do Londynu, gdzie wygłaszał gościnne wykłady. W Anglii znalazł zatrudnienie w London School of Economics, z ramienia której prowadził badania terenowe na Jamajce. W latach 1948–1958 pracował w Nowym Jorku, w jednym z departamentów Organizacji Narodów Zjednoczonych. Przez następnych kilka lat (1959–1962) wykładał antropologię i socjologię na Uniwersytecie Nowojorskim. Od 1962 r. do śmierci w 1967 wykładał antropologię społeczną na Uniwersytecie Long Island. Mimo że kilkakrotnie proponowano mu powrót do Polski na Uniwersytet Warszawski, pozostał w Stanach Zjednoczonych, gdzie jego pozycja naukowa była o wiele niższa niż w kraju (Engelking 2005, s. 14).

Anna Kutrzeba-Pojnarowa nie bez racji stwierdza, że uczony, terminując początkowo w szkole ewolucjonizmu krytycznego Moszyńskiego, z czasem stworzył własne koncepcje grup etnicznych, narodowych i, co ważne w niniejszym tekście, również regionalnych (Kutrzeba-Pojnarowa 1972, s. 216). Większy wpływ na jego późniejsze refleksje miał funkcjonalizm Malinowskiego, w szczególności metoda funkcjonalna (Engelking 2004; Jasiewicz 2006). Przyswoił i wykorzystywał funkcjonalistyczną dyrektywę metodologiczną, polegającą na wniknięciu na terytorium badane, poznaniu miejscowego języka, uchwyceniu od wewnątrz norm i wartości, zwyczajów i obyczajów oraz wyobrażeń, jakie konstruują o sobie sami badani. Traktował badaną kulturę i zbiorowość jako wewnętrznie zintegrowaną i funkcjonalną całość (Paluch 1981, s. 41–54). Znaczny wpływ na jego koncepcje miała socjologia humanistyczna Znanieckiego, z której przejął zasadę „współczynnika humanistycznego” oraz wypracowaną przez tego uczonego metodę biograficzną. Odwołując się do powyższych metodologicznych i teoretycznych dyrektyw, chciał opisać badany przez siebie świat społeczno-kulturowy z perspektywy samych badanych, bez pokus budowania sztucznych rzeczywistości, w których tworzone w zaciszu gabinetów uczonych kategorie przykładane do badanej rzeczywistości udają realnie istniejące byty.

W swoich wczesnych studiach zajmował się, podobnie jak Moszyński, badaniem genezy i treści kultur słowiańskich oraz ich rozmieszczeniem terytorialnym. W badaniach prowadzonych na Bałkanach, w macedońskim Poreczu, starał się odtworzyć granicę swoistych regionów kulturowych, za podstawę mając przestrzenną dyslokację zespołów artefaktów (narzędzi rolniczych). Występowanie poszczególnych typów artefaktów uzależnione było zdaniem Obrębskiego od historii ich pojawiania się, wpływów zewnętrznych, wewnętrznej dynamiki funk-

cjonowania danej zbiorowości, żyjącej w określonym typie środowiska przyrodniczego i adaptującej się do niego. Badania archaicznych kultur Półwyspu Bałkańskiego, w szczególności ich regionalnego zróżnicowania, skierowały jego uwagę na podobną problematykę w Polsce, w szczególności na Polesiu. Starał się tam uchwycić dynamikę zmian społecznych i kulturowych, jej źródła i konsekwencje, które prowadziły do przekształcania się Polesia archaicznego w Polesie jemu współczesne (Engelking 2007, s. 12–13). Wyniki tych badań znalazły się w publikacji zatytułowanej *Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcie*, która najsilniej wpłynęła na dalszy kierunek badania kultur regionalnych Obrębskiego (1936). Jego twórczość poświęcona podobnej tematyce, rozproszona w licznych publikacjach i rękopisach, została zebrana, opracowana i opublikowana przez Annę Engelking (Obrębski 2007).

Sam Obrębski, podobnie zresztą jak jemu współcześni, rzadko używał kategorii regionu czy kultury regionalnej, operował sformułowaniem kultura ludowa, która nie jest jednolita, jest zróżnicowana terytorialnie i treściowo, jej nośnikami zaś są grupy etniczne i narodowe zanurzone w specyficznej dla siebie kulturze symbolicznej i materialnej. Konstatacjom tym, jak widać, blisko do koncepcji regionu społeczno-kulturowego. Odczytując w ten sposób koncepcję Obrębskiego, można stwierdzić, że na społeczną i kulturową specyfikę zbiorowości regionalnej wpływ ma życie w konkretnych uwarunkowaniach przyrodniczych, a także gospodarczych. Istotne są również procesy adaptacji do tego rodzaju uwarunkowań, skutkujące w długiej perspektywie historycznej wykształceniem się swoiście lokalnych i regionalnych zbiorowości kulturowych. Owe procesy przystosowawcze wytwarzają swoistą kulturowo zbiorowość dysponującą „zasobną tradycją kulturalną i intensywnym klimatem moralnym zdolnymi mieszkańca [regionu kulturowego – przyp. J.P.] wyposażać w materialne i duchowe narzędzia walki o przetrwanie i byt jego, twarde i surowe, przepoić treściami, nadającymi życiu urok i swoiste piękno” (Obrębski 2007, s. 138). Obrębski stwierdził, że w wyniku izolacji grupy społeczno-kulturowe wykształcają cechy swoiste, takie jak język, obyczaje i wierzenia, normy i wartości, a także sposoby gospodarowania czy charakterystyczne kulturowe artefakty. W tym zakresie powielił koncepcje Moszyńskiego dotyczące genezy kultur ludowych.

Badacz podkreślał, że ten wymiar środowiskowy i gospodarczy funkcjonowania grup regionalnych (również etnicznych i narodowych) jest ważny, ale nie jedyny, co więcej, wcale nie najbardziej istotny. Stanowi bowiem tylko punkt wyjścia oraz bazę i tło funkcjonowania grup społecznych. Sprowadzanie ich funkcjonowania, w kontekście poruszanej tu problematyki grup reprezentujących ludowe kultury regionalnie, do wymiarów środowiskowych stanowi nieporozumienie. Nawet jeżeli stwierdzi się, że we względnej izolacji i w procesach adaptacji do środowiska przyrodniczego wykształcają się obiektywne cechy, takie jak obyczaje, język czy specyficzny typ kultury ludowej. Podziały etniczne, narodowe i regionalne, wyznaczone na podstawie badanych kryteriów bez uwzględnienia ich odbicia w świadomości ludzi będących członkami badanych grup społecznych mają arbitralny charakter i są najczęściej mylące. To twór sa-

mych uczonych, rezultat przyjęcia takich a nie innych kryteriów. W tym momencie Obrębski wychodzi poza ramy krytycznego ewolucjonizmu.

Co więc stanowi o tym, że grupy regionalne istnieją? Obrębski ujawnia się jako naukowy prekursor, pisząc, że świadomość własnej odrębności i swoistości jest znacznie ważniejsza niż obiektywne wyróżniki kulturowe, które służą tylko jako narzędzia budowania świadomości grupowej (Obrębski 2007, s. 186). To właśnie świadomość jest głównym budulcem grup regionalnych, nie są one ani bytami konkretnymi, ani jednolitymi, są wewnątrznie zróżnicowane pod względem treści i rozmieszczenia terytorialnego. Takie grupy społeczne stanowią regionalną, uświadamianą sobie przez ich członków, wariację większej etnicznej lub narodowej całości. Określa je mianem „grup wyobraźniowych”. To dzięki świadomości istnienia grupy, która wykracza poza ramy lokalnej społeczności wioskowej, ludzie – mając za podstawę jej kulturowe wyróżniki – tworzą we własnej wyobraźni obraz takich grup (Obrębski 2007, s. 260). Ludowe grupy regionalne to swego rodzaju wspólnoty wyobrażone. W pół wieku po wypracowaniu tej kategorii, przetestowaniu jej w badaniach empirycznych realizowanych na Polesiu, do światowego obiegu naukowego pojęcie wspólnoty wyobrażonej wprowadzi Benedict Anderson. To on bowiem, nie Obrębski, uważany jest na świecie za prekursora w tej dziedzinie.

Świadomość grupowa konstituuje regionalną wspólnotę wyobrażoną, wówczas dochodzi „do kontaktu dwóch różnych grup, to znaczy w płaszczyźnie zróżnicowań etnicznych” (Obrębski 2007 s. 188). Kontakt międzygrupowy uruchamia intensywną percepcję różnic. Pierwszymi „przesłankami przyczyniającymi się do dostrzeżenia własnej odrębności i *obcości* grupy drugiej są zjawiska zewnętrzne, łatwo postrzegalne, takie jak odrębny język czy strój, a dopiero następnie odrębne zachowania kulturowe, stopa życiowa czy prawdziwe lub domniemane różnice psychiki” (Kopczyńska-Jaworska 1998, s. 62). Dopiero jednak kiedy owe różnice zaczynają mieć społeczne znaczenie, możemy mówić o tworzeniu się w świadomości ludzi poczucia odrębności. Dzieje się tak wówczas, gdy w grupie powstają własne wizerunki oraz obrazy grupy obcej. Grupy mniej zorganizowane, rozproszone, chłopskie, z reguły mają mniej wyraźnie wykształcone poczucie odrębności niż grupy bardziej złożone (np. narody). Pierwsze z reguły budują silny i wyraźny wizerunek Innego, słaby i mglisty obraz grupy własnej. Drugie zaś budują silny, relatywnie spójny obraz własny oraz wizerunek Innego, który niekiedy potrafią owym Innym narzucić. Obrębski powiadał, że wizerunek czy wyobrażenie grupy własnej może stanowić najistotniejszy czynnik zróżnicowania, jego istnienie i obecność są bowiem „wykładnikiem tych zróżnicowań na ugrupowania ludu, które rzeczywiście u niego istnieją, i stąd stanowią ważne fakty społeczne” (Obrębski 2007, s. 191). Im większe emocje generuje taki obraz, tym silniejsze poczucie odrębności, które skutkować może budowaniem swoistej endogamii kulturowej, polegającej na fizycznym i symbolicznym odgradzaniu się od innych grup, co skutkuje wykształceniem się specyficznych obszarów największego natężenia występowania cech danej grupy regionalnej.

Obrębski wskazał na fundamentalną dla formowania się grup regionalnych (ale także etnicznych i narodowych) tożsamość grupową, będącą splotem po-

czucia autoidentyfikacji i konfrontacji z Innym, Obcym. Tego rodzaju koncepcje, dziś stanowiące rodzaj naukowego truizmu, w dwudziestoleciu międzywojennym „uchodzić mogły za wyjątkowo nowatorskie” (Posern-Zieliński 2009, s. 123). Zasadnie można stwierdzić, że podejście Obrębskiego do zagadnienia grup etnicznych i – co staram się tu wykazać – regionalnych przypomina wypracowane dziesięciolecia później koncepcje Frederika Bartha, który stwierdził, że odrębności etniczne są rezultatem utrzymywania się granic etnicznych, budowanych w procesach złożonych interakcji międzygrupowych. To tożsamość członków grupy oraz kategoryzacja przez innych są istotnymi czynnikami grupotwórczymi, nie zaś jakieś esencjalne ich cechy (Barth 1969). Obrębski starał się uchwycić te procesy przez badanie opinii, postaw i zachowań przedstawicieli różnych kultur regionalnych i etnicznych na Podlasiu w określonych warunkach historycznych, opisać i zrozumieć ich relację z grupami o różnej tradycji i odmiennym pochodzeniu.

Zainteresowania Obrębskiego problematyką regionalną należy umieścić w szerszym spektrum zainteresowań badacza, które obejmują również problematykę formowania się narodów. Ludowe kultury badanych przez siebie regionów (w szczególności Polesia) traktował on jak kulturowe formy o charakterze przednarodowym. Odrzucał jednak redukcjonizm ewolucjonistyczny, każący widzieć w nich wstępny logicznie etap formowania się kultur narodowych, w regionach zaś narody *in statu nascendi*. Po to aby regiony stały się integralną częścią narodu, kultury regionalne muszą zostać otwarte na wpływy ujednocionej i wytworzonej poza nimi kultury narodowej. Region kulturowy musi wejść w orbitę oddziaływania kultury narodowej i jej instytucji, przy czym, jak zauważył Obrębski, „grupa narodowa w swoich działaniach nakierowanych na asymilację [regionów – przyp. J.P.], przejawia dwie przeciwstawne tendencje. Dążąc do ekspansji, utrzymania ciągłości i samorealizacji zmierza do włączenia i asymilacji w swoich strukturach pojedynczych przedstawicieli zbiorowości regionalnych i zbiorowości tych jako całości. [...] W rezultacie tych procesów regiony kulturowe zaczynają podlegać oddziaływaniom grup narodowych przez włączenie ich w działalność nowo ustanowionych instytucji, bądź pośrednio przez asymilowanie nowo wytworzonych wzorów kultury narodowej” (Obrębski 1976, s. 13).

Grupy ludowo-regionalne spajane poczuciem odrębności funkcjonowały na wczesnym etapie swojego rozwoju przy niezmiennających się możliwościach rozwoju gospodarczego. Pozostawały na niższym poziomie rozwoju kulturowego, nie będąc włączone w szersze układy kulturowe, takie jak kultury narodowe. Z czasem zaczęły ulegać przemianom polegającym na dekompozycji struktur wewnątrzgrupowych, powiązań wewnętrznych i zewnętrznych oraz identyfikacji. Regionalnie zróżnicowana kultura chłopska po okresie uwłaszczenia w Polsce zaczęła wchodzić w orbitę oddziaływania kultury narodowej i tworzącego się społeczeństwa kapitalistycznego. Katalizatorami tych zmian były: miasto, szkoła, dwór, wiejska parafia oraz emigracja. Instytucje tego rodzaju w wyniku wskazanych wcześniej procesów wytwarzają wizerunki Innego w odniesieniu do grup reprezentujących ludową kulturę chłopską, wizerunki, które z uwagi na symboliczną i faktyczną dominację często przejmowane są przez samych Innych

(Poleszuków czy polskich chłopów). W ten sposób utwierdza się obraz Innego, który stanowi narzędzie faktycznej dominacji narodowej, „pańskiej” kultury polskiej nad chłopami reprezentującymi zróżnicowaną regionalnie i często etnicznie kulturę ludu. Ta konstatacja przywodzi na myśl teorię postkolonialną, rozwijaną bez odwoływania się do twórczości Obrębskiego, którą w swoich analizach relacji kultury Zachodu z Orientem upowszechnił w kilkadziesiąt lat po nim Edward Said (2009).

W efekcie tych przemian rozpoczął się proces narodowego ujednoczenia kultur regionalnych. Proces ten nie wpisuje się jednak w jednokierunkowy ciąg przemian asymilacyjnych w kierunku unarodowienia regionów. Jest on wielowarstwowy, wieloczynnikowy, a bywa, że i wielokierunkowy. W jego efekcie następuje konsolidacja grup regionalnych na nowych zasadach, zmienia się ich usytuowanie społeczne, pozycja polityczna i gospodarcza, często pojawia się świadomość konieczności walki o własne prawa. Przemiany grup i kultur regionalnych znamionuje nie pokojowa asymilacja w szerszej kulturze narodowej, lecz częściej konflikt mający za podłoże nie tylko różnice kulturowe pomiędzy regionami a narodem, ale również różnice ekonomiczne o charakterze klasowym (np. konflikt na linii chłopska wieś jako nośnik swoistej kultury regionalnej i „pańska” klasa reprezentująca kulturę narodową oraz segment społeczny dominujący gospodarczo) (Obrębski 2007, s. 314). Grupy regionalne w procesie unarodowienia nie tylko przyjmują cechy i wartości kultury, która waloryzowana jest jako lepsza i wyższa. O wyborze i przyswojeniu tych wartości decydują często postawy poszczególnych ludzi, konkretny kontekst społeczny oraz charakter relacji (kooperacja, konflikt) z grupami narodowymi i innymi grupami regionalnymi (Obrębski 1936).

Obrębski odszedł od przedmiotowego charakteru badań nad regionami, typowego dla antropologii Moszyńskiego, na rzecz podejścia podmiotowego. *Novum* stanowiło wskazanie na konieczność uwzględnienia subiektywnych czynników kształtowania się regionów, takich jak poczucie tożsamości. Fundamenty regionów kulturowych formują się w procesach adaptacji do uwarunkowań społeczno-kulturowych i przyrodniczych, jednakże regiony jako takie kształtują się dopiero wówczas, gdy zarysuje się rzeczywisty ich wyróżnik, jakim jest subiektywne poczucie tożsamości i odrębności (Posern-Zieliński 1995, s. 298). Owo poczucie powstaje nie w izolacji, ale dzięki kontaktom z innymi grupami. Obrębski nie lekceważył również symbolicznych i materialnych wytworów kulturowych, które służyły członkom grup regionalnych do budowy wizerunków własnych i obrazów Innych. Lektura jego tekstów pozostawia pewien niedosyt, mianowicie zauważa się brak przyznania problematyce regionalnej statusu samodzielnego i odrębnego problemu naukowego. Pozostawała ona bowiem w badaniach uczonego podporządkowana problematyce etnicznej i narodowej. Pewne zastrzeżenia budzi również traktowanie regionów kulturowych jako będących w istocie bytami przednarodowymi, albowiem pomimo składanych niekiedy deklaracji, iż ludowe grupy regionalne nie stanowią ewolucyjnego etapu formujących się narodów, Obrębski tak niekiedy o nich pisał. Zasadnym jest jednak stwierdzenie, że zainicjował on nowy nurt badań nad zróżnicowaniem regionalnym Polski, który

można nazwać fuzją funkcjonalizmu i zorientowanej humanistycznie socjologii koncentrującej się na intersubiektywnych czynnikach kształtujących społeczną rzeczywistość regionu.

Region w socjologii humanistycznej – Józef Chałasiński

Prekursorem socjologicznych badań problematyki regionalnej niewątpliwie jest Józef Chałasiński. Urodził się w 1904 r. w lubelskiej wsi Rudnik. W 1917 r. podjął naukę w gimnazjum im. Stefana Batorego w Lublinie. W 1923 r. rozpoczął studia matematyczne. Jako student matematyki udzielał korepetycji synowi Floriana Znanickiego, za którego namową przeniósł się na studia socjologiczne. Znanicki objął opieką naukową wybijającego się ponad przeciętność studenta. Już w 1927 r. Chałasiński na podstawie rozprawy *Wychowanie w domu obcym jako instytucja społeczna* (1928) uzyskał doktorat. Dzięki przyznaniu przez Fundusz Kultury Narodowej stypendium przygotował rozprawę *Drogi awansu społecznego robotnika*, którą opublikował w 1931 r., uzyskując habilitację. Niedługo potem uzyskał stypendium Fundacji Rockefellera, dzięki któremu przez dwa lata uczestniczył w pracach zespołu chicagowskich socjologów pod przewodnictwem Ernesta W. Burgessa. Po powrocie opublikował artykuły poświęcone życiu Polonii amerykańskiej, a także wydał w 1936 r. monografię zatytułowaną *Szkola w społeczeństwie amerykańskim*.

Po obronie doktoratu pracował jako adiunkt w Katedrze Socjologii i Filozofii Kultury na Uniwersytecie Poznańskim, w 1931 r. zaś zatrudniono go na stanowisku docenta. W roku 1934 podjął na Górnym Śląsku badania stosunków narodowościowych, finansowane przez Social Science Research Council z Nowego Jorku. Wówczas Chałasiński zainteresował się problematyką narodowościową, etniczną i regionalną. Rok później przeniósł się z Poznania do Warszawy, gdzie podjął współpracę z Katedrą Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, kierowaną przez Jana Stanisława Bystronia. W tym okresie pogłębił swoją wiedzę z zakresu etniczności, etnografii i etnologii. Bystron, wykształcony na Uniwersytecie Jagiellońskim, pozostający dzięki studiom w École des hautes études w Paryżu pod wpływem francuskiej szkoły socjologicznej i historycznej, swoje zainteresowania badawcze skupiał na kulturze polskiej, ludowości, folklorze i etniczności (Jasiewicz 2006, s. 68). Za sprawą współpracy z Bystroniem Chałasiński poznał bliżej dziewiętnastowieczną literaturę ludoznawczą, o której wspominałem w pierwszej części tekstu, a także prace współczesnych mu etnologów i etnografów, w tym Moszyńskiego i Obrębskiego.

W 1936 r. został dyrektorem Państwowego Instytutu Kultury Wsi (zastępcą dyrektora był Obrębski), którego pracami kierował do wybuchu II wojny światowej. Opublikowana przez instytut monumentalna seria zatytułowana *Młode pokolenie chłopów* (1938) przyniosła Chałasińskiemu naukową sławę i uznanie w Polsce i za granicą. Od 1937 r. wykładał w Wolnej Wszechnicy Polskiej, w której był kierownikiem Katedry Socjologii. Początkowy okres niemieckiej okupacji Polski spędził na wsi w okolicy Sarn, następnie przebywał we Lwowie,

by po powrocie do Warszawy związać się w latach 1942–1944 z konspiracyjnym Polskim Instytutem Socjologicznym.

Po zakończeniu II wojny światowej zaangażował się w tworzenie Uniwersytetu Łódzkiego, którego był rektorem w latach 1949–1952. W okresie 1950–1959 kierował na tym uniwersytecie pracami Katedry Socjologii Ogólnej, następnie Katedry Historii Filozofii i Myśli Społecznej. Związany był również z Polską Akademią Nauk – Zakładem Socjologii i Historii Kultury w latach 1956–1958 oraz Pracownią Zagadnień Społecznych i Kulturowych Afryki Współczesnej w latach 1962–1974. W 1966 r. powrócił na Uniwersytet Warszawski, na którym pracował do przejścia na emeryturę w 1974 r. Umarł pięć lat później. Opublikował około siedemset prac naukowych z zakresu socjologii wychowania, wsi i rolnictwa, grup społecznych, kultury, etniczności i narodu, a także historii kultury czy afrykanistyki.

Mimo że sam Chałasiński nie przedstawił jasnej teorii regionu, wydaje się, że analizując wyłożoną przez niego socjologię narodu, której w Polsce niewątpliwie jest klasykiem, można wyłowić treści poświęcone regionom i spróbować scharakteryzować jego podejście do problematyki regionalnej. Można też pokusić się o stwierdzenie, że jest on autorem pierwszej stricte socjologicznej pracy skupiającej się na problematyce regionalnej (Poniedziałek 2011, s. 10). Chodzi o publikację z 1935 r. zatytułowaną *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku*. Chałasiński przeprowadził badania we wsi Murcki (dziś południowa dzielnica Katowic), gdzie w latach 1907–1938 znajdowały się należące do księcia pszczyńskiego Jana Henryka XV, jednego z najbogatszych ziemian i przemysłowców na Śląsku, kopalnia i cegielnia. Książę pszczyński był też właścicielem zakładów pracy, sklepów, domów mieszkalnych robotników. Chałasiński opisał konflikty Ślązaków z mniejszościową elitą niemiecką, procesy konwersji narodowościowej części z nich oraz skomplikowane relacje z przybyłą po I wojnie światowej ludnością polską. Uchwycił procesy wchodzenia Ślązaków w polskość, ale również kształtowanie się poczucia odrębności i regionalnej specyfiki mieszkańców Górnego Śląska, uświadamiających sobie swą śląskość.

Kanwą rozważań dotyczących regionu była dla Chałasińskiego problematyka narodu, czemu dał wyraz w klasycznej dla subdyscypliny socjologii badającej te kwestie publikacji *Kultura i naród* (Chałasiński 1968). Nawiązywał w swojej twórczości do prac historyka Marceliego Handelsmana, który widział w narodzie kulturowe i społeczne zjawisko osadzone w przeszłości i podlegające zmianie (Handelsman 1973). Odwoływał się również do antropologii Bronisława Malinowskiego, podzielając jego pogląd, że grupy klanowe i plemienne przekształcają się w szersze zbiorowości tworzące ludowe kultury o ponadlokalnym charakterze, które z kolei mogą przekształcić się w naród, ten zaś jest „fundamentalnym faktem w ewolucji ludzkości” (Malinowski 1995, s. 504). Największy jednak wpływ wywarła na Chałasińskiego socjologia humanistyczna Znanięckiego. Zdaniem Znanięckiego niewielkie grupy plemienne przekształcają się w grupy ludowe, które są wewnętrznie niezłożone, jednorodne pod względem postaw, wartości czy stylów życia. Nastawione są na trwanie, które umożliwia

reprodukowanie tradycji. Kiedy pojawiają się „przodownicy kulturowi”, zaczyna się wytwarzanie względnie jednolitej kultury, która zaszczipiana zostaje różnym grupom ludowym, jednocząc je w zunifikowanym w dużym stopniu narodzie. Ten zaś jest wewnętrznie złożony, ekspansjonistyczny, a orientacja na przeszłość równoważy się w nim z nastawieniem prospektywnym. Wizja przyszłego kształtu narodu formuje jego teraźniejszy społeczny i kulturowy kształt w takim samym wymiarze jak wykorzystywane instrumentalnie przez narodowych ideologów dziedzictwo przeszłości. Grupy ludowe zamieszkujące określone obszary poddane intensywnej penetracji dokonywanej przez kulturę narodu zostają przez niego wchłonięte lub zamykają się i silniej zwracają ku tradycji. To pozwala im przetrwać, ale z reguły powoduje regres kulturowy (Znaniński 1990). Przedstawiona przez Znanińskiego charakterystyka ludu w wymiarze społecznym i kulturowym w wielu zakresach znaczeniowych pokrywa się ze współczesnym rozumieniem regionu społeczno-kulturowego.

Chałasiński podzielał intuicje swojego mistrza dotyczące kształtowania się narodów i ich relacji z grupami społecznymi reprezentującymi kulturę ludową. Podobnie jak Znanińskiemu, koncepcja regionu służy mu jako kategoria pomocnicza w studiach nad narodem. Chałasiński stwierdzał, że regiony to wykształcone z niewielkich wspólnot lokalnych terytorialne zbiorowości o wspólnej kulturze (ludowej), które funkcjonują niejako obok formułującego się od czasu Renesansu przednowoczesnego narodu, będącego wspólnotą kultury i języka wyższych warstw społecznych (w Polsce był to naród szlachecki) (Chałasiński 1968, s. 143–150). W wyniku importu obcych wzorów kulturowych (między innymi przez rozprzestrzenianie się modelu państwa wypracowanego przez rewolucję francuską) dokonuje się integracja pionowa (włączanie niższych klas społecznych do wspólnoty narodowej) i pozioma (włączanie do wspólnoty narodowej różnych grup regionalnych). Podobnie jak u Obrębskiego, zróżnicowane pod względem kulturowym grupy regionalne, mieszczące się w szerszym uniwersum kultury, tożsame są u Chałasińskiego z chłopstwem. Chłopi reprezentujący zróżnicowaną regionalnie kulturę ludową z reguły stanowią część większej grupy kulturowej, jaką jest naród (podobieństwo języka, wierzeń, mitów, obyczajów). Istotne jest pojawienie się w elitach reprezentujących kulturę narodową świadomości istnienia wspólnoty narodowej, która obejmuje także chłopów. Z reguły uruchamia to proces inkluzyjacji narodowej, mający charakter unarodowienia ludowych grup regionalnie zróżnicowanego chłopstwa. Proces ów generowany jest przez ideologów narodowych oraz instytucje państwa. Znaczenie później do podobnych wniosków dojdzie w swoich pracach Ernst Gellner (2009), nacjonalistycznym ideologom przypisując narodotwórczą moc sprawczą, oraz Anthony Giddens (1985) czy Charles Tilly (1975), w nowoczesnym państwie upatrując głównego czynnika tworzącego narody. Z drugiej zaś strony w przypadku chłopstwa musi narodzić się poczucie tożsamości z innymi warstwami społecznymi, które reprezentują kulturę narodową. Podobnie jak Obrębski, Chałasiński dostrzegał w unarodowieniu chłopstwa rolę takich instytucji społecznych jak szkoła, parafia czy literatura narodowa (Chałasiński 1968). Wspólnota i kultura narodowa stają się

heterogenicznym, obejmującym różne klasy i grupy terytorialne, amalgamatem społecznym i kulturowym (Rybicki 1983, s. 489).

W procesach narodotwórczych generowanych przez państwo i jego kulturalne elity dochodzi do konfrontacji narodu i kultur ludowo-chłopskich, które znalazły się w orbicie oddziaływań kultury narodowej. Te zróżnicowane regionalnie ludowe kultury są wchłaniane przez heterogeniczną grupę społeczną będącą nośnikiem kultury narodowej. Dochodzi wówczas do pełnej asymilacji bądź do wejścia grupy kultury regionalnej w naród przy zachowaniu pewnych kulturowych czy świadomościowych odrębności. Może również dojść do wykształcenia się pewnych reakcji odruchowych w postaci uświadomienia sobie własnej unikatowości i odrębności, co z kolei może prowadzić do działań zmierzających do ochrony własnej regionalnej kultury, ale nie do budowania własnego narodu.

Koncepcje teoretyczne dotyczące przedmiotowej problematyki, zapożyczone od Znanięckiego, Chałasiński przetestował w badaniach empirycznych. Opisał konflikt pomiędzy Górnoszlązakami a Niemcami, którzy należeli w Murckach do ówczesnej lokalnej elity ekonomicznej i społecznej. Konflikt generowany był przez różnice etniczne, które zostały wyeksponowane w kontaktach międzygrupowych. Chałasiński stwierdził, nawiązując między innymi do prac Georga Simmla (2006) i Adolfa Günthera (1905), że do intensywnej percepcji różnic kulturowych pomiędzy zbiorowościami narodowymi i etnicznymi dochodzi na pograniczach. Mają one głównie charakter społeczny i kulturowy, ich przestrzenne odzwierciedlenia zaś są wtórne. To na pograniczach, wśród ludności indyferentnej narodowo elity narodowe „koncentrują prace kulturalne, ekonomiczne i militarne polityki ekspansywnej” (Chałasiński 1935, s. 219). W wyniku działalności zmierzającej do asymilacji Ślązaków część z nich uświadomiła sobie, iż jest grupą kulturową odmienną od narodu niemieckiego. Właśnie intensywność nieproporcjonalnych relacji Ślązacy–Niemcy stanowi regionotwórczy katalizator. Niemiecki nacjonalizm stanowił akuszerza śląskości rozumianej jako świadomość własnej odrębności i identyfikacja ze śląską kulturą ludową. Wzmocniły to różnice klasowe i ekonomiczne. Mniejszościowa elita składająca się z Niemców, eksploatując Ślązaków, wzmacniała ich identyfikację, która w takim samym stopniu co na fundamentach etnicznych i kulturowych budowana była na podstawach klasowych i ekonomicznych, w oparciu o jednoczące Ślązaków poczucie upośledzenia ekonomicznego. To *novum* w badaniach problematyki regionalnej, które do tej pory ignorowały czynniki ekonomiczne i klasowe.

Po zmianach przynależności państwowej niemiecką elitę Górnego Śląska zastąpiła elita polska, która uruchomiła intensywną działalność polonizacyjną. Brak możliwości wykształcenia własnych elit politycznych, brak kultury wyższej i upośledzenie ekonomiczne sprawiło, że Górnoszlązacy z Murcek utwierdzili się w swojej śląskości, którą postrzegali jako odrębną, choć wchodzącą w skład kultury polskiej, grupę regionalną. Chałasiński podkreślał, że „Ślązacom nie chodzi tylko o to, ażeby należeli do Niemiec lub do Polski: byli Polakami lub Niemcami, ale żeby mogli pozostać sobą i gospodarzami swojej dzielnicy Ślązakami” (Chałasiński 1935, s. 211). Region to zatem dla Chałasińskiego grupa społeczna o specyficznym typie kultury ludowej, z reguły pozbawiona silnych elit

politycznych i kulturalnych, nieposiadająca własnego państwa, świadoma jednak swojej odrębności. Ten typ zbiorowości reprezentującej typ kultury ludowej staje się regionalną grupą społeczną wówczas, gdy poddany intensywnym procesom unarodowienia, wykształca poczucie tożsamości w oparciu o własną społeczną, kulturalną lub niejednokrotnie ekonomiczną odrębność.

Kategoria regionu Chałasińskiego nierozzerwalnie wiąże się z problematyką narodową. Jak sam zauważył, naród to uformowana przez kulturowe elity, powstała w wyniku rozpadu społeczeństwa stanowego, „historycznie ukształtowana wspólnota kultury, oparta na wspólnym terytorium, na wspólnym systemie ekonomicznym i własnej organizacji państwowej” (Chałasiński 1973, s. 45). Regiony zaś to wspólnoty kultury ludowej, ograniczone terytorialnie i społecznie, stanowiące etap w rozwoju narodów. W procesach narodotwórczych regiony stają się różniącą się od standardowego narodowego wzorca, ale jednak integralną częścią wspólnoty kultury narodowej. Autor przyporządkowywał regiony kulturze narodowej, uznał, że stanowią one wstępny etap rozwoju narodu, który tworząc się, zaczyna na regiony oddziaływać. One zaś na zawsze pozostaną nieskomplikowanym typem kultury ludowej, rozpowszechnionej w ograniczonych terytorialnie grupach społecznych, które nie są i nie będą narodami. Traktowanie regionu jako wstępnego etapu kształtowania się narodu, który zawsze pozostanie jego integralną częścią, stanowi bodaj największą słabość prezentowanej tu koncepcji.

Podsumowanie

Początki zainteresowania problematyką regionów w Polsce sięgają przełomu XVIII i XIX w., wiążą się upadkiem I Rzeczypospolitej i rozpowszechnieniem się romantycznej filozofii. Rozwijające się w okresie późniejszym ludoznawstwo, zainteresowane narodem i kulturą ludową, dostrzegło ich regionalne zróżnicowanie, starając się je opisać. Uczni związani z wczesną etnografią, a także socjologią i antropologią, poszerzając zakres dociekań naukowych, uzupełniali swoje koncepcje o teoretyczne dokonania rozwijanych wówczas na świecie nauk społecznych. Wypracowany przed zakończeniem I wojny światowej dorobek w zakresie badań regionu stał się podstawą i punktem wyjścia socjologicznych i etnograficznych badań przedmiotowej problematyki. W dwudziestoleciu międzywojennym zaczęły kształtować się podstawy socjologii regionu, choć przyznać należy, że jego badania nie należały do najczęściej wówczas podejmowanych tematów. Zawsze kiedy pojawiały się jako przedmiot zainteresowania, stanowiły kategorie pomocnicze w badaniach nad narodem.

Wypracowane wtedy koncepcje są charakterystyczne dla polskiej szkoły socjologii i etnografii narodu i regionu, w której w centrum zainteresowań umieszczano kulturę i świadomość społeczną jako podstawowe czynniki wpływające na kształtowanie się narodu i jego składowych, w tym regionów. Co ważne, kluczowym przedmiotem zainteresowania były związki kultury ludowej z procesami kształtowania się i trwania regionów. Powstanie niepodległej Polski oraz reintegracja narodowa ludności z trzech zaborów „w naturalny sposób skierowała

uwagę badaczy na rodzimą kulturę ludową i wartości wiejskiej tradycji dla odbudowy nowej tożsamości” (Posern-Zieliński 1995, s. 297). Powyższa problematyka sprawiła, że w okresie międzywojennym doszło do zbliżenia i wzajemnego przenikania się etnografii i socjologii w odniesieniu do zagadnień regionalnych (Łuczeczko 2011, s. 58). Należy również wspomnieć o przenikaniu do socjologicznych i etnograficznych koncepcji regionu idei wypracowywanych na obszarze historii, a przede wszystkim geografii, dla której region miał i ma zasadnicze znaczenie (Kulesza 2014). Obie dziedziny były, podobnie jak etnografia i socjologia, silnie związane z procesami kształtowania się nowoczesnego narodu w Polsce.

Wspólnym elementem charakteryzowanych tu koncepcji było traktowanie regionu jako zamieszkującej wydzielone terytorium grupy społecznej, charakteryzującej się odmienną od innych grup kulturą, zarówno w wymiarze symbolicznym (wierzenia, wartości i normy, zwyczaje i obyczaje), jak i materialnym (budownictwo, przedmioty gospodarskiego i domowego użytku, ozdoby i ubrania). Grupa ta spajana jest tożsamością, którą wypracowuje w kontaktach z innymi w oparciu o uznawane za swoje kulturowe wyróżniki. Co istotne, region stanowi mniej złożoną część narodu. Przy czym w swoich badaniach Kazimierz Moszyński uwypuklał wagę kultury materialnej, którą pomijał, eksponując wymiar świadomościowy, Józef Chałasiński. Józef Obrębski, uznając kluczową w procesach regionotwórczych rolę tożsamości, nie lekceważył regionalnego zróżnicowania kultur w wymiarze materialnym.

Wskazywane tu koncepcje znacznie różniły się od wypracowywanej wówczas przez socjologów amerykańskich sekcjonistycznej koncepcji regionu. Jej autorzy, Howard W. Odum i Harry E. Moore, w książce *American Regionalism: A Cultural-Historical Approach to National Integration* (1938), stwierdzali, że region to obszar geograficzny wyznaczany przez obiektywnie istniejące cechy fizyczne, społeczne lub gospodarcze, które wyróżniają go od innych przyległych do niego obszarów. Region w takim rozumieniu po wpisaniu go w formalne ramy jakiegoś ustroju administracyjno-gospodarczego staje się przestrzenią funkcjonalną umożliwiającą sprawne zarządzanie występującymi w tej przestrzeni procesami społeczno-gospodarczymi. W takich regionach w dłuższej perspektywie czasowej mogą, co podkreślał Alvin L. Bertrand, wykształcić się charakteryzujące region wyróżniki kulturowe, które są zawsze wtórne wobec procesów społeczno-gospodarczych kształtujących regiony (Bertrand 1952, s. 132). W okresie późniejszym na tej właśnie podstawie, z wykorzystaniem pomysłów zaczerpniętych z *regional science*, ekonomicznej refleksji dotyczącej problematyki rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów, oraz pod wpływem teorii modernizacyjnych funkcjonujących w ramach socjologii powstała koncepcja regionu jako obiektywnie istniejącej jednostki o charakterze społeczno-ekonomicznym. Region jest, jak pisali Robert M. MacIver i Charles H. Page, przejawem „wewnątrzpaństwowego (i międzynarodowego) funkcjonowania zbiorowości społecznych” (MacIver, Page 1949, s. 344). Jest elementem procesu rozwoju społecznego i gospodarczego, mogącym stanowić jego katalizator lub też barierę. To rozumienie regionu upowszechniło się i stało się koncepcją dominującą w socjologii zachodniej.

W 1970 r. na Kongresie Międzynarodowego Stowarzyszenia Socjologicznego w Warnie powołano Komitet do Badań Rozwoju Regionalnego i Miejskiego (Research Committee on Sociology of Urban and Regional Development). Socjologia regionu miała stać się subdyscypliną praktyczną, rodzajem inżynierii społecznej usprawniającej procesy planowania przestrzennego i gospodarczego. Oryginalna socjologia regionu wypracowana w Polsce nie została wówczas zauważona (Poniedziałek 2015, s. 93).

W Polsce natomiast, pomimo okresowej popularności wskazywanej wyżej modernizacyjnej koncepcji regionu (choć w zmodyfikowanej marksistowskiej wersji), trzy charakteryzowane w tekście perspektywy znalazły odzwierciedlenie w najbardziej rozpowszechnionej w socjologii polskiej w okresie powojennym koncepcji regionu ujmowanego jako ojczyzna prywatna (Poniedziałek 2015, s. 90). Jej autor, Stanisław Ossowski, testując wykreowaną przez siebie kategorię w badaniach wsi Dobrzeń Wielki na Śląsku Opolskim w roku 1945 oraz na Warmii w gminie Purda Wielka w latach 1946–1947, stwierdził, że region jako ojczyzna prywatna (naród określił mianem ojczyzny ideologicznej) to korelat „regionalnej zbiorowości. A regionalna zbiorowość to zbiorowość, która ma w większym lub mniejszym stopniu poczucie swojej odrębności, ale nie uważa się za naród; inaczej mówiąc członkowie jej nie próbują przypisać swojej zbiorowości cech narodu” (Ossowski 1967, s. 257). Zbiorowość ta, spajana regionalnymi więziami społecznymi i specyficzną dla siebie tożsamością, zlokalizowana jest w przestrzeni konkretnej, będącej miejscem życia tej zbiorowości, generatorem pozytywnych emocjonalnie odczuć i przestrzennym ułokowaniem regionalnej kultury symbolicznej i materialnej, przez którą członkowie tej zbiorowości utożsamiają się z regionem (Kubiak 2007, s. 84).

W etnograficznych badaniach regionów drogą wytyczoną przez Moszyńskiego i Obrębskiego, w mniejszym stopniu Chałasińskiego, będą po II wojnie światowej szli realizujący badania na Łemkowszczyźnie, w Beskidzie Śląskim i na Podhalu Roman Reinfuss i eksplorująca badawczo Kurpiowszczyznę Anna Kutrzeba-Pojnarowa (Braun 2008, s. 98–106). Wymienić tu można również Józefa Bursztę i Jerzego Damrosza (Burszta 1967; Damrosz 1987). Choć równocześnie przyznać należy, że w znacznej części etnograficznych badań regionów okresu powojennego trudno odnaleźć nowatorskie idee i pomysły Obrębskiego, dotyczące chociażby fundamentalnej roli tożsamości budowanej przez kontakt z Innym. Można zauważyć, że „swoisty gorset nauki historycznej, skupiającej się na kulturze materialnej, będzie krępował ją nadspodziewanie długo” (Łuczeczek 2011, s. 63). W badaniach przeważały deskryptywne charakterystyki poszczególnych regionów bądź poszczególnych działów kultury ludowej w regionach (Posern-Zieliński 1995, s. 303). Rozeszły się drogi socjologii i etnografii regionu, pierwsza zignorowała materialne przejawy istnienia regionów, druga zaś zlekceważyła tożsamość jako czynnik regionotwórczy. Zacznie się to zmieniać dopiero w latach osiemdziesiątych, kiedy na nowo odkrywany będzie Józef Obrębski.

Literatura

- Aleksandrowicz S., 1993, „Różne pojęcia historii regionalnej i możliwości jej uprawiania”, w: K. Handke (red.), *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 37–48.
- Barth F., 1969, *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston: Little, Brown and Company.
- Bertrand A.L., 1952, „Regional sociology as a special discipline”, *Social Forces*, t. 31, nr 2, s. 132–136.
- Braun K., 2008, „Anna Kutrzeba-Pojnarowa (1913–1993)”, *Rocznik Mazowiecki*, nr 20, s. 98–106.
- Burszta J., 1967, „Region i regionalne monografie etnograficzne”, *Lud*, t. 51 (cz. 2), s. 599–614.
- Burszta J., 1983, „Lud – naród – kultura”, w: A. Kłoskowska (red.), *Naród – kultura – osobowość*, Wrocław: Ossolineum, s. 39–50.
- Bystron S.J., 1916, „Pojęcie narodu w socjologii polskiej”, *Rok Polski*, nr 4, s. 33–48.
- Chałasiński J., 1928, *Wychowanie w domu obcym jako instytucja społeczna. Studium z socjologii wychowania*, Poznań: Fiszer i Majewski.
- Chałasiński J., 1931, *Drogi awansu społecznego robotnika*, Poznań: Księgarnia Nakładowa.
- Chałasiński J., 1935, *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Chałasiński J., 1936, *Szkoła w społeczeństwie amerykańskim*, Warszawa: Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne.
- Chałasiński J., 1938, *Młode pokolenie chłopów*, t. I–IV, Warszawa: Państwowy Instytut Kultury Wsi.
- Chałasiński J., 1946, „Zasadnicze stanowiska we współczesnej socjologii polskiej”, *Przegląd Socjologiczny*, t. 8, s. 4–39.
- Chałasiński J., 1968, *Kultura i naród. Szkice i studia*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Chałasiński J., 1973, *Kultura amerykańska. Formowanie się kultury narodowej w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Chudziński E., 2013, *Regionalizm. Idee – ludzie – instytucje*, Warszawa: Mazowiecka Oficyna Wydawnicza.
- Ciechocińska M., 1976, „Socjologia regionalna w Polsce na tle światowym”, *Studia Socjologiczne*, nr 4, s. 197–226.
- Damrosz J., 1987, *Region i regionalizm. Studium dyscyplinarne*, Warszawa: Instytut Kultury.
- Damrosz J., 2007, *Ojczyzna i jej regiony*, Płock: Towarzystwo Naukowe Płockie.
- Engelking A., 2001, „Poleska ekspedycja etnosocjologiczna Józefa Obrębskiego w latach 1934–1937. Organizacja, metody badań, problematyka, uczestnicy”, *Etnografia Polska*, t. XLV, z. 1–2, s. 23–45.
- Engelking A., 2004, „Obrębski o Malinowskim. Z dziejów recepcji funkcjonalizmu w Polsce”, *Studia Socjologiczne*, nr 2, s. 17–34.
- Engelking A., 2005, „Wstęp”, w: J. Obrębski, *Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, s. 9–24.
- Engelking A., 2006, „Józef Obrębski – etnolog i socjolog warszawski”, *Sprawy Narodowościowe*, z. 29, s. 91–106.

- Engelking A., 2007, „Wstęp”, w: J. Obrębski, *Studia etnosocjologiczne*, t. 1, Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 5–34.
- Gellner E., 2009, *Narody i nacjonalizm*, tłum. T. Hołówka, Warszawa: Difin.
- Giddens A., 1985, *The Nation-State and Violence*, Berkeley: University of California Press.
- Gładysz M., 1960, „Kazimierz Moszyński (5 III 1887 – 30 III 1959)”, *Etnografia Polska*, t. 3, s. 13–40.
- Gołębiowski Ł., 1830, *Lud polski, jego zwyczaje, zabobony*, Warszawa: Drukarnia A. Gałęzowskiego i spółki.
- Günther A., 1905, *Die Wohlfahrtseinrichtungen der Arbeitgeber in Deutschland*, München: Universität München.
- Handelsman M., 1973, *Rozwój narodowości nowoczesnej*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Handke K., 1993, „Pojęcie regionu a symbolika środka”, w: K. Handke (red.), *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 105–120.
- Jasiewicz Z., 2006, „Etnologia polska. Między etnografią a antropologią kulturową”, *Nauka*, nr 2, s. 65–80.
- Karłowicz J. 1904, *Lud. Rys ludoznawstwa polskiego*, Lwów: Macierz Polska.
- Kłodnicki Z., 1994, „Tak zwana rubież etnograficzna a problem genezy przestrzennego zróżnicowania kultury ludowej w Polsce”, *Lud*, t. 77, s. 47–68.
- Kopczyńska-Jaworska B., 1998, „Etnografia a zagadnienia regionu”, w: S. Bednarek (red.), *Czym jest regionalizm?*, Wrocław – Ciechanów: Rada Krajowa Regionalnych Towarzystw Kultury, s. 60–72.
- Koter M., 1993, „Region polityczny – geneza, ewolucja i morfologia”, w: K. Handke (red.), *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 49–74.
- Koter M., 1995, „The geographical-historical region: Its notion, origin and factors in its development”, w: M. Koter (red.), *Social and Political Aspects*, czasopismo *Region and Regionalism*, nr 2, Łódź – Opole: Uniwersytet Łódzki – Instytut Śląski, s. 7–26.
- Krzywicki L., 1893, *Lud. Zarys antropologii etnicznej*, Warszawa: K. Kowalewski.
- Kubiak H., 2007, *U progu ery postwestfalskiej*, Kraków: Universitas.
- Kuczur T., 2008, *Ethnos i politics. Naród a społeczeństwo obywatelskie we współczesnym świecie*, Toruń: Adam Marszałek.
- Kulesza M., 2014, „Rozważania na temat regionu geograficzno-historycznego”, w: A. Rykała (red.), *Krajobrazy (regiony) historyczno-polityczne*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, t. 3, s. 26–48.
- Kurczewska J., 1979, *Naród w socjologii i ideologii polskiej. Analiza porównawcze wybranych koncepcji wybranych z przelomu XIX i XX wieku*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kutrzeba-Pojnarowa A. 1972. „Pozycja Józefa Obrębskiego w etnografii polskiej”, *Etnografia Polska*, t. 16, z. 1, s. 215–219.
- Łuczeczko P., 2011, „Socjologiczne badania nad kulturą a nauki etnologiczne. Historia romansów i rozstań oraz jej konsekwencje”, *Roczniki Historii Socjologii*, nr 1, s. 57–86.
- MacIver R.M., Page Ch.H., 1949, *Society: An Introductory Analysis*, Rinehart: Michigan University.

- Malinowski B., 1995, „Plemię-naród i plemię-państwo”, w: J. Szacki (red.), *Sto lat socjologii polskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 487–516.
- Moszyński K., 1914, „Obrzędy, wiara i opowieści ludu z okolic Brzeżan”, *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, t. 13, s. 152–198.
- Moszyński K., 1925, *Badania nad pochodzeniem i pierwotną kulturą Słowian*, Warszawa: Polska Akademia Umiejętności.
- Moszyński K., 1927, „Lud polski w dorzeczu Wisły”, *Ziemia*, t. 12, s. 163–169.
- Moszyński K., 1929, *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, Kraków: Gebethner.
- Moszyński K., 1934, *Kultura ludowa Słowian*, t. 2, Kraków: Gebethner.
- Moszyński K., 1936, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, Kraków: Gebethner.
- Moszyński K., 1937, *Niektóre przyczyny zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*, Kraków: Gebethner.
- Moszyński K., 1948, „Stan i zadania etnografii polskiej”, *Lud*, t. 38, s. 210–228.
- Moszyński K., 1958, *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*, Wrocław: Ossolineum.
- Obrębski J., 1936, „Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcie”, *Przegląd Socjologiczny*, nr 4 (1–2), s. 177–195.
- Obrębski J., 1976, *The Changing Peasantry of Eastern Europe*, Cambridge, Mass.: Schenkman Publishing.
- Obrębski J., 2007, *Studia etnosocjologiczne*, t. 1, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Odum H.W., Moore H.E., 1938, *American Regionalism: A Cultural-Historical Approach to National Integration*, New York: Harry Holt and Company.
- Ossowski S., 1967, „Zagadnienie więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim”, w: S. Ossowski, *Dzieła*, t. 3, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 251–300.
- Paluch A., 1981, *Malinowski*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Poniedziałek J., 2011, *Postmigracyjne tworzenie tożsamości regionalnej*, Toruń: Adam Marszałek.
- Poniedziałek J., 2015, „Wybrane koncepcje regionu w socjologii polskiej”, *Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa*, z. 46, s. 85–106.
- Posern-Zieliński A. 1971, „Odrodzenie ewolucjonizmu”, *Etnografia Polska*, t. XV, z. 2, s. 103–136.
- Posern-Zieliński A., 1995, „Problematyka etniczna w badaniach etnologicznych i antropologicznych”, *Lud*, t. 78, s. 293–316.
- Posern-Zieliński A., 2009, „Józef Obrębski i antropologia Karaibów”, *Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa*, z. 29, s. 123–147.
- Rybicki P., 1983, „Naród i państwo”, w: A. Kłoskowska (red.), *Naród, kultura, osobowość*, Wrocław: Ossolineum, s. 487–502.
- Said E., 2009, *Kultura i imperializm*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Schrijver F., 2006, *Regionalism after Regionalization: Spain, France and the United Kingdom*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Simmel G., 2006, *Obcy*, w: G. Simmel, *Most i drzwi. Wybór esejów*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 204–211.
- Sobczyński M., 2014, „Krajobraz kulturowy, administracyjny i polityczny a region polityczny. Kilka uwag o istocie zjawiska”, w: A. Rykała (red.), *Krajobrazy (regiony) historyczno-polityczne*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, t. 3, s. 49–70.

- Szacki J., 1995, *Sto lat socjologii polskiej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tilly Ch. (red.), 1975, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press.
- Tomaszewski K., 2007, *Regiony w procesie integracji europejskiej*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Winławski W., 2006, „Józef Obrębski i Józef Chałasiński z Bronisławem Malinowskim i Florianem Znanieckim w tle”, *Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa*, z. 29, s. 35–48.
- Znaniecki F., 1990, *Współczesne narody*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Znaniecki F., 2001, *Socjologia wychowania*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Znaniecki F., 2003, *Ludzie teraźniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.